

Пенка РАДЕВА
(Велико Търново)

РАЗКЪСАНИ И РАЗКЪСВАЩИ ИЗРЕЧЕНСКИ СТРУКТУРИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Наличието на една и повече изреченски структури между елементите на друга изреченска структура е често срещано явление в синтаксиса на съвременния български език. Изследвачите го разглеждат предимно във връзка със словоредните позиции на различните видове подчинени изречения, с някои техни семантични особености и с пунктуационното им обособяване в сложното. Типичен пример за разкъсване представлява подчиненото определително изречение, поясняващо именна част от друго изречение, синтактичното място на която не е в абсолютния му край. В интерпозиция между различни изреченски структурни елементи могат да се срещнат повечето от видовете подчинени изречения.

В зависимост от това, дали този специфичен словореден модел, резултат от комплексното действие на лингвистични и други фактори, се интерпретира, като се изхожда от разкъсаното или от разкъсващото изречение, се използват термините *разкъсване*, *разделяне* или *вмъкване*¹. Очевидно е, че за цялостното изясняване на въпроса трябва да се имат предвид и двата аспекта и да се анализират особеностите както на изреченската структура, подложена на разкъсване, така и на структурата, осъществяваща разкъсването.

Досега, доколкото разкъсването е било повече съпътстващ изследователски проблем, то е разглеждано с оглед на книжовния синтаксис (КС). В него в значителна степен са отразени особеностите на явлениято, но все пак това е обработено слово и дори при постигане на максимално автентична "разговорност" (например в художествената белетристика) важни характеристики на разкъсваните

и на разкъсващите структури остават извън вниманието на изследвачите.

Наблюденията върху разкъсването на изреченски структури в книжно-разговорната реч (КРР) за пореден път доказват, че в нея то е много по-детайлно представено и обективното му описание може да се постигне единствено след обработка на значителен по обем книжно-разговорен материал. КРР дава възможност за точна оценка на причините, пораждащи явлението, и на резултатите от него, което е съществено за комуникацията и за семантичните акценти върху отделните комуникативни детайли.

Разкъсване на синтактични структури се наблюдава и на равнище просто изречение², но настоящото изследване се интересува само от случаите, в които дадена изреченска структура се разделя, разчленява от една или повече други изреченски структури, намиращи се в пряка или опосредствана зависимост спрямо изходната. Илюстрация на такова прекъсване може да бъде всяко сложно изречение (съставно или смесено) с поне едно подчинено в интерпозиция, например:

Жена, която взема пари, не струва пари (Нар. мъдрост),
Предчувствието ми обаче, че нещо не е наред, не ме излъга (Й. Вълчев), *Колегата, след като шефът затвори вратата, многозначително ми намигна* (В. Попов),
Ще чакам, където се разбрахме, след работа (КРР), *Сестра му колко пари е взел от имота, така и не разбра* (КРР) и др.

Въпреки ограничения брой на примерите се вижда, че в част от тях разкъсването е задължително и словоредът се подчинява на определени изисквания, а в други интерпозицията на подчиненото изречение спокойно може да бъде избегната, без да се налага трансфер на изреченски части.

Появата на интерпозитивни подчинени изречения до голяма степен зависи от структурно-семантичните особености на изречението, които те разкъсват. Ето защо тук се разглеждат, на първо място, подложените на интервенция структури, които *изискват* или *допускат* изречение с по-нисък ранг да разедини елементите им и да прекъсне избрания словореден модел.

Съпоставката между нормативния синтаксис и синтаксиса на КРР, направена върху равен брой изречения (по 200)³ по отношение на подложените на разкъсване структури, показва следните сходства и различия помежду им:

1. Обичайното за съвременния български език разкъсване на изреченски структури има неколкостранно по-висока честотност в КРР и свръхвисока в РР (разговорната реч). Докато в книжовния език обаче явлението проявява предпочитание към определени сфери (художествената литература и публицистиката), в КРР то е повсеместно разпространено.

2. И в КС, и в КРР разкъсването се осъществява най-вече от подчинени определителни, от подчинени обстоятелствени и по-рядко от подчинени допълнителни изречения. Изключение правят обстоятелствените за последица, чиято семантика изключва възможността за изтъкване на последицата, преди да е налице причината за нея.

3. Разкъсването може да бъде *структурно и семантично обусловено* (задължително или незадължително), или изречението се разчленява *механически*, без да е от значение след кой негов структурен елемент става това.

Разкъсването е *задължително*, когато чрез разкъсващото изречение се преодолява комуникативната дефективност на разкъсването. То се осъществява най-често от невметнати подчинени изречения, например:

Лице, което се изкривява от злоба, е грозно.

Незадължително е разкъсването, в резултат на което комуникативната стойност на изречението се повишава за сметка на добавяната информация от разкъсващото изречение. То може да има както невметнат, така и вметнат характер:

През последните години, за да си намерят по-лесно работа, много мои познати се изпозаписаха в разни курсове. (КРР) Той се впусна в обвинения, които, бях повече от сигурен, се раждаха в болното му въображение. (Н. Кирилов)

4. В КС разчленяването на изреченската структура от някои видове подчинени изречения (предимно определителни и обстоятел-

ствени) е задължително. Паралелно с това в КРР избилстват словоредни трансформи, в които поясняваната част се дистанцира от поясняващото я подчинено изречение в разрез с предписанието да са в пряко съседство, срв.

Жената, която чисти входа, дойде. (КС и КРР)

Жената дойде, която (дето) чисти входа. (КРР)

Присъединителният характер на подчиненото изречение във втория пример е резултат от нарушената контактност между обекта (жената) и характеризирания го признак (която чисти входа). В КРР успоредна употреба на подчиненото изречение – в интерпозиция и в постпозиция спрямо главното – се наблюдава и при традиционно приеманите като втори вид определителни изречения, т. нар. “без съотносителна с определяемото дума”⁴, срв.:

Решението му да зареже всичко, не беше лесно за изпълнение.

Решението му не беше лесно за изпълнение – да зареже всичко.

КРР допуска и препозитивен вариант – Да зареже всичко – *решението му не беше лесно за изпълнение.*

5. Задължителната интерпозитивна употреба на някои подчинени изречения е мотивирана от необходимостта от добавъчна квалифицираща информация. В други случаи семантиката на подчиненото изречение има дублиращ характер. Тя доуточнява, конкретизира елемент от разчленената структура, намиращ се в контактна препозиция спрямо разкъсващата. При такива изречения функционално-синтактичната идентичност между “поясняваната” и “поясняващата” част е наложителна, например обстоятелствено пояснение за място и подчинено обстоятелствено изречение за място; обстоятелствено пояснение за време и подчинено обстоятелствено изречение за време; обстоятелствено пояснение за начин и подчинено обстоятелствено изречение за начин:

Погледна нататък, откъдето идеше шумът, със здравото си око. (Е. Станев)

В КРР е много активна интерпозитивната употреба и на квалифициращи, и на дублиращи изречения, но тази им естествена позиция успешно се конкурира от други словоредни конфигурации, срв.:

На Картала най-горе, точно там, *дето са почнали блокове на равното*, мой колега има къща с гараж.

* Мой колега има къща с гараж на Картала най-горе, точно там, *дето...*

* *Дето са почнали блокове на равното*, точно там, на...

6. Спонтанният характер на КРР, както и присъщата на повечето информатори асоциативност на мисленето създават предпоставки за допълнителни, незадължителни отклонения от основната комуникативна линия, които в много случаи имат вметнат характер и в семантично отношение са твърде разнообразни. Вмятането на изреченски структури се засилва количествено при превключване от книжовна към книжовно-разговорна реч.

7. Позициите, в които става разкъсването на изреченската структура в КС и в КРР, по принцип съвпадат. В КРР обаче се допуска още по-детайлно разчленяване. Там практически е възможно прекъсване след всяка част независимо от синтактичната ѝ функция, включително и между елементите на монолитна синтактична структура от съставен тип, каквато е съставният предикат, например:

Аз *съм*, имай го предвид, *твой горец* поклонник.
(Д. Цончев)

Мога, след като получа документа, *да кандидатствам* за овакантеното място.

Да си спомня как попаднах на книгата, *не мога*.

8. В КРР много по-често в сравнение с книжовната се среща разкъсване веднага след въвеждащ съюз, т. е. преди същинската експликация на самата структура. В такива случаи съюзът, въпреки дистанцията му с останалите изреченски елементи, маркира синтактичното отношение и получава особено смислов акцент. Това само сигнализирано отношение създава предпоставки за опосредствана връзка както между “изнесения” съюз и собствената му изреченска структура, така и между разкъсаното и разкъсващото изречение, когато интервенцията няма механичен характер, например:

Ще потъне ли в “женската си роля” в консервативния императорски двор, *или*, когато най-сетне стане императрица, *ще може да се изяви като блестящ дипломат, връзка на страната си с останалия свят*. (Пер. печат)

Тя вдигна очи и колкото и да ѝ беше неприятно, подаде ръка.

Не искам да го виждам повече, защото, когато сме заедно, се чувствам пълно нищожество.

9. Едно и също изречение може да бъде еднократно и многократно разкъсано. Многократното разкъсване (двукратно, трикратно и т. н.), когато е семантично обусловено, предполага наличие в изреченската структура на еднородни части (най-често подлози или допълнения). По този показател КС и КРР проявяват пълно сходство:

Иван Славейков имаше едно голямо име, което дължеше на баща си, едно голямо благоговение пред Каравелова, което бе добил от своето време, и една голяма наивност, която му бе божа дарба. (С. Радев)

Като ходих на складовете, си купих един чоропогащник, който се скъса на първото обуване, една блуза, която дадох на сестра си, и от ония стафиди, дето са от бяло грозде. (КРР)

10. Освен че може да бъде семантически и граматически мотивирано, разкъсването на изреченската структура може да бъде и чисто механично. В КРР се увеличават случаите на механическа интервенция независимо от това, дали тя се прави за доизясняване на отделни комуникационни детайли, или няма отношение към поднасяната информация. Среща се както в монолог (говорещият, така да се каже, се самопрекъсва), така и в диалог (говорещият е прекъсван от друг участник), например:

Днес съм сложила зрял боб. Даде ми го... Олеле! Аз го сложих, пък забравих да му сменя водата! Извинявай за секунда! [Отива да смени водата и след завръщането си продължава] Даде ми го майка, тя има един много специален сорт.

1. Пътуваме ние с автобуса и...

2. Автобуса откъде беше?

1. Нашият, университетският. Пътуваме ние и изведнаж...

2. Ама големият или малкият?

1. Е, стига де! Големият, разбира се. *Изведнаж "стоп"!*
Асфалтът – джам!

В КРР многократното разкъсване може да бъде и смесено (и структурно-семантически обусловено, и механично) като резултат от съчетаване на причините, които го пораждат.

11. При разкъсването елементите на изреченската структура могат да се окажат на минимална дистанция за анализиранияте случаи, равна на едно разкъсващо подчинено изречение. Дистанцията се увеличава с увеличаване на броя на разкъсващите изречения, които могат да оформят цял изреченски комплекс. Той от своя страна може да се идентифицира с всякакъв вид сложно изречение.

КРР предлага още по-разнообразни конфигурации в сравнение със срещаните в КС.

12. При по-голяма дистанция (повече от едно разкъсващо изречение) е обичайно повторението на изреченската част отпреди разкъсването, за да се възстанови нарушената семантична връзка между елементите на подложената на интервенция структура. Такова повторение, без да е задължително, се среща и в КС, но е типично за КРР и особено за РР, където се наблюдава и при минималната дистанция:

И всичко това – белите пътища, които излизаха от село, като лъчи из един център, и жълтите ивици на нивите, – всичко това под необятния купол на небето приличаше на грамаден воал, разгърнат около селото. (Й. Йовков)

Възпроизвеждането на частта от изреченската структура отпреди разкъсването може да се осъществи по различни начини – с пълно или с частично повторение, без или със промени в структурата и в състава.

Повторението на части е своеобразен маркер на индивидуалния художествен стил на белетристите Антон Дончев, Стоян Бойчев, Й. Йовков, Й. Радичков и др.

Очертаната тук проблематика, свързана с разкъсването на изреченски структури в съвременния български език, се отнася само до единия аспект на явлениято. За цялостното му изясняване е необходимо да се анализират с оглед на собствения си строеж и семанти-

ка и самите разкъсващи изречения, което е предмет на друго изследване.

ЛИТЕРАТУРА

¹ Вж. **Пашов, П.** Практическа българска граматика. С., 1989, с. 338; **Ницолова, Р.** Определителни изречения в съвременния български книжовен език, ч. I, ГСУ, СФ, т. 64, 1970; **Генадиева-Мутафчиева, З.** Подчинителният съюз *да* в съвременния български език. С., 1970 и др.

² **Пашов, П.** Практическа българска граматика, с. 325.

³ Материалът от КРР е от лични записи (ръчни и с диктофон), направени според Упътването на Р. Йосифова (**Упътване** за събиране на материал от книжовно-разговорната реч. В. Търново, 1985). Останалите изречения са подбрани от белетристични и публицистични творби.

⁴ **Ницолова, Р.** Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III (Синтаксис). С., 1983, с. 312.

⁵ В **Синтаксис** на българската разговорна реч. С., 1994, Искра Ангелова разглежда аналогични примери, но в конкретния случай тя се интересува от “предпоставеността на подчинената предикация спрямо главната, понякога сигнализирана само със съюз” (с. 63), а не от “изнесения съюз” на разкъсаното изречение.